

Over IMPACT en WAARDE

een verkennend onderzoek naar de impact en waarde van kleine kunstenaarsorganisaties met een *artist-in-residence* programma in kleine en middelgrote steden in Nederland. Op initiatief van Dutch Culture | Trans Artists, uitgevoerd door Mariska van den Berg en Youri Appelo voor Platform BK (PBK).

maart 2017

Over IMPACT en WAARDE

VERSLAG

een verkennend onderzoek naar de impact en waarde van kleine kunstenaarsorganisaties met een *artist-in-residence* programma in kleine en middelgrote steden in Nederland. Op initiatief van Dutch Culture | Trans Artists, uitgevoerd door Mariska van den Berg en Youri Appelo voor Platform BK [1].

november 2016 | maart 2017

Inhoudsopgave

2	Voorwoord
3	Inleiding Het kader
6	Afbakening onderzoeksgebied en vraagstelling
7	Vier cases
9	vragen aan de initiatieven
14	conclusies en aanbevelingen
16	samenvatting
17	verantwoording & bronnen

Bijlagen

1. presentatie voorlopig onderzoek op *Encounter* seminar 2016

2. verslag *Encounter* seminar 2016

Air for Experiment. Is there enough room for experiment in the cultural landscape of Europe?

Voorwoord

Op initiatief van Dutch Culture | Trans Artists hebben Mariska van den Berg en Youri Appelo van Platform BK (PBK) een verkennend onderzoek gedaan naar de impact van kunstenaarsorganisaties met een *artist-in-residence* programma op hun directe omgeving. Het onderzoek richt zich op kleine en middelgrote steden in Nederland.

Op 2 december 2016 zijn de resultaten gepresenteerd op het *Encounter* seminar 2016: *Air for Experiment. Is there enough room for experiment in the cultural landscape of Europe?*

Die presentatie en onderliggend document vormen de voorlopige uitkomst. Samen geven ze een eerste indruk van de impact van artistiek experiment in dialoog met de samenleving, op het niveau van de kleine en middelgrote stad.

Op basis daarvan worden uitspraken gedaan over de waarde van deze organisaties en worden een aantal voorwaarden en valkuilen benoemd.

Tenslotte worden aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

noot [1]

www.transartists.org | www.platformbk.nl

Inleiding | Het kader

In de afgelopen jaren zijn internationaal meerdere onderzoeken gedaan naar de aard en impact kleinschalige kunstorganisaties, al dan niet geleid door kunstenaars, met name in Canada en de Verenigde Staten; in Ierland en eveneens in Nederland en België. Die onderzoeken vormen het kader van onderliggend onderzoek. Van een drietal geven we hier kort aan hoe zij hebben gediend als vertrekpunt en toetssteen ter onderbouwing en aanscherping van onze vragen.

#1 | *Initiatieven. Onderzoek naar het Nederlandse initiatief in de beeldende kunst*

Maaïke Lauwaert in opdracht van het Mondriaan Fonds, 2014

In dit onderzoek uit 2014 brengt Maaïke Lauwaert *grass roots* (kunstenaars) initiatieven in Nederland in beeld: een heterogene groep organisaties, instellingen, samenwerkingsverbanden, collectieven en nomadische werkvormen. Ze typeert het 'kleine kunstinitiatief' op basis van een aantal gedeelde eigenschappen [2] en signaleert onder hen een tendens en potentie tot professionaliseren. Lauwaert ontwaart tevens een dringende behoefte aan ondersteuning onder deze kleine informele organisaties die geen aansluiting blijken te vinden bij lokale ondersteuningsmogelijkheden. De kwaliteiten van deze initiatieven worden niet of onvoldoende herkend, ze zijn 'te ondergronds' of anderszins onzichtbaar. Ook hun werkwijze en aard dragen daaraan bij: veel van hen werken niet op gestandaardiseerde wijze met een stichtingsstructuur, bestuur en/of meerjarenplanning, wat veelal als voorwaarde wordt gesteld voor ondersteuning. Velen richten zich bovendien als vanzelfsprekend tot een internationaal publiek en internationale scène [3].

De gesignaleerde tegenstelling tussen de behoefte aan ondersteuning terwijl geen toegang wordt gevonden tot de bestaande lokale mogelijkheden, maakt dat wij ons hebben gericht op de waarde die deze initiatieven (mogelijk kunnen) hebben voor het lokale: voor de betrokkenen en ingewijde scene; een professioneel publiek; en de bredere kring van buurt en omgeving. Wat betekenen zij binnen de kunstwereld en erbuiten? Naast het belang op het artistieke vlak en in de kunstecologie hebben we nadrukkelijk ook naar afgeleide effecten op het publieke en sociale vlak gekeken [4]. Met als achterliggende vraag: Wat maakt deze groepen (praktijken, plekken, residencies) interessant voor overheden, om mee in te gesprek gaan, ruimte te bieden, en te ondersteunen?

noten

[2] 'Het initiatief is een kleine organisatie (in termen van mankracht, fysieke en organisatorische structuren) gericht op de beeldende kunst die ontstaat vanuit een bevoegdheid en motivatie kunst op een andere manier te presenteren, daarmee bij te dragen aan de productie van nieuw werk en te werken op zo'n manier dat men steeds dicht bij de kunst en kunstenaar staat en eerder werkt/organiseert als een kunstenaar dan als een manager (...). Het werkveld van initiatieven is vanzelfsprekend en op een vloeiende, niet gekunstelde manier internationaal en opereert in een netwerk dat soms het lokale moeiteloos overslaat om over te stappen naar het globale. Traditionele scheidingslijnen tussen landsgrenzen, disciplines, on- of offline, worden als het ware van nature overstegen'. [uit: Maaïke Lauwaert, *Initiatieven*, p.8; zie ook p.4-7].

[3] Voor de behoefte aan ondersteuning en voorwaarden waarop zie: Maaïke Lauwaert, *Initiatieven*, p.15-16; 29.

[4] Kunstecologie: 'Als je de kunstwereld beschouwt als een ecologie waarin een goede mix moet zijn van opleidingen, kunstenaars, galleries, verzamelaars, curatoren, kunstbeurzen, musea, critici en tijdschriften, dan zijn kleine kunstinstellingen daarin onmisbaar vanwege hun flexibiliteit en experimenteel karakter. Het zijn plekken waar kunstenaars hun eerste tentoonstelling hebben, curatoren en directeurs het vak leren, het publiek voor het eerst in aanraking komt met nog onbekende kunstenaars en nieuwe werkvormen en presentatiemodellen worden uitgetest en gevaloriseerd. Veel van de in kleine kunstinstellingen geproduceerde kennis, talent en vernieuwing vindt uiteindelijk zijn weg naar galleries, musea en het grotere publiek. Ze zijn daarmee een onmisbare schakel in de beeldendekunstecologie, zowel voor wat betreft de aanvoer van nieuw talent als de vernieuwing van het vakgebied. Bovendien hebben kleine kunstinstellingen, kunstenaarsinitiatieven en tijdschriften een belangrijke lokale functie. Ze bepalen het lokale kunstklimaat en de leefbaarheid van een stad voor kunstliefhebbers, kunstenaars, curatoren en theoretici. [uit: Maaïke Lauwaert, *Size Matters*, p.2].

#2 | *Size Matters. Een verkenning van de onmisbaarheid van kleine kunstinstellingen*

Maaïke Lauwaert, http://www.bamart.be/files/BK_veldanalyse_sizematters.pdf, 2011

Voorafgaand aan het onderzoek naar (kunstenaars) initiatieven in Nederland deed Maaïke Lauwaert in 2011 onderzoek naar kleine kunstinstellingen, in opdracht van BAM (het Belgische Instituut voor beeldende, audiovisuele en mediakunst) en naar aanleiding van *Circular Facts* [5]. Uit de karakterisering van 'de kleinere kunstinstellingen' en de omschrijving van wat hen onderling verbindt, spreekt sterke overeenkomst met het boven omschreven kunstinitiatief [6]: een experimenteel programma, met ruimte voor jonge en (nog) onbekende kunstenaars; nauwe samenwerking met kunstenaars; experiment in curatoriele methodes; en een flexibele programmering.

De kleine kunstinstellingen bestaan grotendeels bij gratie van subsidies uit de publieke sector. Die publieke steun gaat momenteel in toenemende mate gepaard met nuttigheidsdenken, marktdenken en de roep om meer en groter. Dat is een ontwikkeling die haaks staat op de aard en werkwijze van deze organisaties. Het onderzoek omschrijft kort en krachtig waarom deze kleine kunstinstellingen niet kunnen voldoen aan de eisen, zoals die worden gesteld aan de grote(re) instellingen, ten aanzien van publieksbereik en eigen inkomsten. Zij hebben te kampen met procedures en verwachtingen die niet aansluiten op hun praktijk. Zaken als publieksbereik en eigen inkomsten zouden gerelateerd moeten worden aan de doelstellingen en het programma van het initiatief, schrijft Lauwaert in 2014 [7].

Zowel in het geval van het initiatief als de kleine instelling sluiten de bureaucratische processen niet aan op waar deze organisaties voor staan: kunst en de ontwikkeling ervan, de kunstenaars en de dialoog met het publiek; en hetgeen ze nodig hebben: ruimte om te blijven veranderen, vernieuwen en ontwikkelen. Ook hier is de volgende vraag relevant: Wat maakt deze groepen (praktijken, plekken, residencies) interessant voor overheden, om mee in te gesprek gaan, hen de ruimte te geven, en te ondersteunen?

In dit onderzoek wordt de lokale inbedding van deze kleine institutjes naar voren gebracht als een onderscheidende kwaliteit. Reden voor ons om ons verder te verdiepen in hoe dat zich manifesteert: Op welke wijze en in welke mate zijn deze organisaties lokaal ingebed? De veronderstelde impact hebben we onderzocht door te kijken naar:

Hoe wordt interactie aangegaan? Op welke manier worden het gesprek en samenwerkingsverbanden aangegaan met de omgeving? Waaruit bestaan de lokale contacten en relaties? Wat is de aard en kwaliteit ervan en hoe krijgen ze vorm? En tenslotte ook: Is er sprake van dialoog of een relatie met bestuurders? En zo ja, wat zijn de voorwaarden hiervoor?

noten

[5] In mei 2011 organiseerde Objectif Exhibitions (Antwerpen) in samenwerking met Casco (Utrecht) en The Showroom (Londen) de conferentie *Circular Facts*, over de rol en noodzaak van kleine kunstinstellingen. De gelijknamige publicatie sloot aan bij het project van steunpunt BAM om functies van verschillende types organisaties beeldende kunst te beschrijven en er toekomstgerichte vragen over te stellen. BAM vroeg Maaïke Lauwaert om zich verder te verdiepen in dit thema. Het boek *Circular Facts* werd samengesteld door Mai Abu Eldahab (Objectif Exhibitions, Antwerpen), Binna Choi (Casco, Office for Art, Design and Theory, Utrecht) en Emily Pethick (The Showroom, Londen) en bevat naast beschouwende essays een bijdrage over het thema van tien tentoonstellingsinitiatieven [www.circularfacts.eu | *Artist's Institute* Sternberg Press]

In april 2012 hield Common Practice, London – een groep kleine beeldende kunstorganisaties waaronder Afterall, Chisenhale Gallery, Electra, Gasworks, LUX, Matt's Gallery, Mute Publishing, The Showroom and Studio Voltaire – een 'working symposium' met betrokkenheid van zo'n 30 organisaties uit het Groot Britannië, in vervolg op de research paper *Size Matters: Notes towards a Better Understanding of the Value, Operation and Potential of Small Visual Arts Organisation*. Zie ook: Rebecca Gordon-Nesbitt, *Value, Measure, Sustainability: Ideas Towards the Future of the Small-Scale Visual Arts Sector*, 2012, http://luxdev.org/commonpractice/Common-Practice_Value_Measure_Sustainability.pdf

[6] De 'kleinere kunstinstellingen' bevinden zich tussen musea en galeries: de term omvat het geheel van organisaties die kleiner zijn dan musea, zich niet op de markt richten en zeer diverse werkvormen aannemen: van nomadische kunstenaarsinitiatieven en tijdelijke samenwerkingsverbanden tot instellingen met vaste presentatieruimte.

[7] zie: *Initiatieven. Onderzoek naar het Nederlandse initiatief in de beeldende kunst*, Maaïke Lauwaert, 2014, Aanbevelingen op p.26.

#3 | Artists Run Europe. Practice / Projects / Spaces

Gavin Murphy, Marc Cullen (ed.), Onomatopée #127, 2016

In deze recent verschenen publicatie, gericht op *artist-run-spaces* [8] komen eveneens een aantal relevante vragen aan bod die wij hebben meegenomen in ons onderzoek, waaronder:

Hoe is waarde toe te schrijven aan deze vaak voorbijgaande praktijken?

Zijn ontwikkeling en continuïteit te waarborgen zonder institutionalisering?

Wat dragen *artist-run-spaces* bij aan de ecologie van de civil society?

Kan erkenning (specificering) van de andersoortige waarde van artist-run spaces zorgen voor een passende benadering voor fondswerving en support van deze organisaties?

noot [8]

zie ook: Debbie Broekers, Artist-Run Europe, 2016, Metropolis M, NO.6 2016

Afbakening onderzoeksgebied en vraagstelling

Over welke kunstorganisaties hebben wij het?

In bovenstaande en andere onderzoeken circuleren vele definities en benamingen, variërend van de kleine kunstinstelling, presentatie-instelling, *grass roots* kunstenaarsinitiatief, *artist-driven* en *artists-run-model organisations* tot *artist-led practices, -spaces* en *-initiatives*.

Dit onderzoek richt zich op de lokale inbedding en impact van kunstenaarsorganisaties met een *artist-in-residence* programma. We richten ons op het *artists-run-model*: kleine kunst(enaars) organisaties (in termen van mankracht, fysieke en organisatorische structuren) waarbij alles in het teken staat van het kunstwerk, de kunstenaar en diens praktijk. Zij faciliteren het produceren en tonen van nieuwe (vormen van) hedendaagse kunst en praktijken; en ondersteunen en ontwikkelen het experimentele en/of nog niet vertegenwoordigde praktijken en discours. We hanteren *artists-run-model* niet letterlijk maar als methode: organisaties waar alles in het teken staat van het maken en tonen van kunst op z'n eigen merites. Relevante plekken die worden geleid door niet-kunstenaars (curatoren e.a.) hebben we daarbij niet willen uitsluiten. Het onderzoek omvat zowel de *grass roots* kunstenaarsinitiatieven als de kleine presentatie instellingen, waarbij de nadruk ligt op de aanwezigheid van residencies: het (langere) verblijf van kunstenaars en effecten daarvan.

Onderzoeksvraag

Wat is de (potentiele) waarde van deze kleine kunstplekken voor hun directe omgeving [9]?

Wat is hun rol en relevantie binnen het kunstcircuit?

Wat is hun rol en relevantie op andere vlakken dan het artistieke: sociaal, publiek, etc. ?

Met een analyse van vier cases hebben we hun impact onderzocht op:

- de (lokale) kunstecologie
- de directe omgeving in meer algemene zin (andersoortig dan kunst: afgeleide effecten)
- de aantrekkelijkheid van de stad als geheel' in de zin van vestiging, innovatieve omgeving etc.
- het discours omtrent stedelijke ontwikkeling en de civil society

Zoals gezegd is de achterliggende vraag daarbij: wat maakt deze organisaties interessant voor overheden? Kunnen zij partners zijn, zonder dat de kunstorganisaties geïnstrumentaliseerd worden? Wat zouden redenen kunnen zijn voor kleine en middelgrote steden om zich aan deze plekken te committeren en ze te ondersteunen, financieel, via partnerschappen of op andere wijze?

We hebben de betrokkenen ondervraagd over de *raison d'être* van hun organisatie, de kernactiviteiten en kernwaarden, de aard van hun lokale inbedding, hun relatie met het lokale bestuur, de middelen waarover zij beschikken en tenslotte de verwachtingen voor de toekomst.

noot [9]

We hebben ons vooral gericht op de niet-economische waarde, omdat deze kleine instellingen de strijd om hun bestaansrecht niet zullen winnen langs de economische weg (publieksaantallen en eigen inkomsten), zie: Maaïke Lauwaert, *Size Matters. Een verkenning van de onmisbaarheid van kleine kunstinstellingen* p.4, 15-16, 29.

VIER CASES

Hotel Maria Kapel, Hoorn
Motel Spatie, Arnhem
Kunsthuis SYB, Beetsterzwaag
Expodium, Utrecht

Selectie van de cases

We hebben inspirerende voorbeelden gekozen waarvan we vermoedden dat zij op uiteenlopende manieren interactie aangegaan met hun lokale omgeving. Daarbij hebben we in de selectie gezocht naar een variatie in: aard (methode kunstenaar en curator), focus op productie of vertoning, de mate van structuur (juridische vorm, het beschikken over een plek, aantal medewerkers etc.), de mate van activiteit in de openbare ruimte, en tenslotte een zekere geografische spreiding.

Onderstaande karakteristieken zijn ontleend aan de websites van de initiatieven zelf [10] en het antwoord op onze eerste vraag: URGENTIE | Wat is de (belangrijkste) reden van jullie bestaan?

Hotel Maria Kapel

'Hotel Maria Kapel (HMK) is een artist-in-residence, tentoonstellingsruimte en cinema voor hedendaagse beeldende kunst in het stadscentrum van Hoorn; een historische stad 40 kilometer ten noorden van Amsterdam. HMK is een stichting met als doel beginnende en meer gevestigde kunstenaars uit binnen- en buitenland te ondersteunen in de productie van nieuw werk en het bevorderen van uitwisselingen tussen nationale en internationale kunstenaars, culturele instellingen en het publiek. De studio/expositieruimte van HMK is een vroeg zestiende-eeuwse kapel, omringd door een semi-private binnentuin. Deze rustige en ruime werkomgeving biedt de artists-in-residence een unieke ruimte voor reflectie, experiment en productie. HMK plaatst de kunstenaar in het middelpunt van haar activiteiten en stimuleert het nemen van risico dat zij ziet als een belangrijk onderdeel van artistieke ontwikkeling. Het publieke programma van tentoonstellingen, screenings, lezingen, workshops en publicaties richt zich op het uitdagen van de perceptie van wat hedendaagse kunst is en brengt het publiek dichterbij de praktijk waarop het gebaseerd is'. [<http://hotelmariakapel.nl/wp/nl/about/>]

Motel Spatie

'Motel Spatie (2013) consists of an artist-in-residency, a project space and a zindepot based in a former public library in Presikhaaf shopping mall, Arnhem (NL). It is part of the Locatie Spatie collective: a local and international network of friends; providing and supporting eight individual studios (hosting and supporting about ten foreign artist each year) and various public and social programs throughout the year, including the weekly kitchen SPOON and an children's art festival. Motel Spatie produces contemporary visual art projects, locally in Presikhaaf, and also abroad. Projects were realized in Russia, Basque Country, Poland, Czech Republic and Slovakia, all within the curatorial framework of Motel Spatie.

The curatorial practice is based on acting, self-organisation, long-term social networks and trust. Art is considered to be part of a continuing process of research into shared experiences. The overarching aim of Motel Spatie is to shape the concept of 'Engaged Autonomy' by inviting artists, linking them to a particular physical and social context and supporting them in the development of new work. Engaged Autonomy is a concept of awareness of the contemporary context, alongside responsibility, and affect through exchanges. [www.motelspatie.nl/motel-spatie]

Kunsthuis SYB

'Kunsthuis SYB is een *residency* voor hedendaagse kunstenaars en biedt hen een werkplek in de luwte van de (kunst)wereld. Kunstenaars en curatoren worden op basis van een projectvoorstel uitgenodigd om zes weken in Kunsthuis SYB te werken en te verblijven. Tijdens een projectperiode in SYB kunnen zij zich ontwikkelen door middel van onderzoek, experiment en

nieuwe samenwerkingsverbanden. Kunsthuis SYB biedt hiertoe ruimte, stimulans en ondersteuning. De periode wordt afgesloten met een publieke presentatie, die verschillende vormen aan kan nemen. Ook tijdens de werkperiode is SYB in het weekend geopend voor publiek om het werkproces te volgen'. [http://kunsthuisyb.nl/?page_id=22]

Expodium

'Expodium is an urban do tank. Expodium is a collective of three [Nikos Doulos, Friso Wiersum, Bart Witte]. Through a variety of methods of artistic research, we generate vital information about urban areas and at the same time activate those areas and their users. We are a satellite at grass-root level; framing local developments in global discourse. We document, archive, contextualize and frequently publish information and knowledge generated through our practice. We work unsolicited and we are for hire. We work with an international network of artists, architects, academics and the likes for mutual brain-picking. We collaborated with and worked for housing corporations, local governments, museums, universities, festivals and art institutions. We stroll and awe'.

Expodium is nomadisch en werkt op verschillende locaties. Het collectief onderzoekt vanuit de kunst andersoortige mogelijkheden om de wereld c.q. de stad vorm te geven, met als inzet de dialoog, als werkwijze en als bron van inkomsten. [<http://www.expodium.nl/index.php?/project/identity/>]

noot [10] In het geval er alleen Engelse tekst op de website staat hebben we die gehandhaafd, om zo dicht mogelijk te blijven bij de wijze waarop zij zichzelf presenteren.

Vragen aan de initiatieven

URGENTIE

Wat is de (belangrijkste) reden van jullie bestaan? Voor wie bestaan jullie in eerste instantie?
Wat was de aanvankelijke urgentie? Heeft zich dat gaandeweg ontwikkeld tot een ander accent of uitgangspunt?

CONCLUDEREND

Bij alle initiatieven staat onveranderd het artistieke experiment centraal, zowel in het maken en tonen van kunst - en het faciliteren daarvan - als in het ontwikkelen van vormen van samenwerking en ondersteuning.

KERNWAARDE EN ACTIVITEIT

Wat is de (huidige) kernactiviteit van jullie initiatief/organisatie?

Hotel Maria Kapel | Kernwaarde en kernactiviteit vallen bij Hotel Maria Kapel samen en betreffen het mogelijk maken van hedendaagse kunstproductie.

Motel Spatie koppelt kunstenaars uit binnen- en buitenland aan een specifieke sociale en/of fysieke context en ondersteunt hen actief in de productie van nieuw werk. De actieradius van Spatie reikt van de Arnhemse wijk Presikhaaf tot in Rusland waardoor een netwerk wordt ontwikkeld waarin het lokale en het internationale elkaar ontmoeten.

SYB biedt ruimte voor artistiek experiment in samenwerking met lokale partijen en daarmee voor talent ontwikkeling van kunstenaars en curatoren en in der loop der tijd ook van de medewerkers en vrijwilligers.

Expodium produceert projecten op locatie en reflectie in publicaties - op eigen initiatief en in samenwerking met verschillende partners - op basis van drie artistieke werkmethoden.

CONCLUDEREND

De initiatieven faciliteren of creëren vormen van artistiek experiment die veelal gerelateerd zijn aan de locatie; die biedt niet alleen een werkplek maar het lokale (geschiedenis, identiteit, actuele kwesties) vormt in veel gevallen ook het onderwerp van onderzoek. In sommige gevallen wordt dat bovendien gedragen door lokale verbanden, die reeds bestonden of middels het project in het leven zijn geroepen.

LOKALE INBEDDING

Hoe ziet jullie interactie met de directe omgeving eruit?
Is er sprake van ontmoetingen, relaties en eventueel dialoog op lokaal niveau? Kun je spreken van een lokale 'functie'?

Hotel Maria Kapel | Het residency- en tentoonstellingsprogramma biedt aanknopingspunten buiten de kunst. De kunstenaars worden geregeld gekoppeld aan lokale clubs. Ook wordt vanuit de kernactiviteit samenwerking gezocht met andere culturele instituten, waaronder het Westfries Museum. Het publieke programma dat voortkomt uit de kernactiviteit is professioneel georiënteerd en trekt een specialistisch publiek, veelal van buiten. Aan de lokale inbedding dragen vooral de openstelling tijdens de opbouwperioden bij - bezoekers kunnen binnenlopen -

en de ruimte en ondersteuning die geboden wordt aan lokale clubs (zoals het voormalige jongeren project *Lucy*) en activiteiten geïnitieerd door inwoners van Hoorn.

Motel Spatie | De projecten in Presikhaaf vinden plaats in projectruimte van Spatie of in de openbare ruimte, waarvoor samenwerking en uitwisseling met lokale partijen noodzakelijk zijn. Dat leidt tot ontmoetingen ter plekke - onder een divers publiek in een wijk met 112 verschillende nationaliteiten - gedurende de opbouw en looptijd van de projecten. De residency-kunstenaars verzorgen met enige regelmaat een educatief programma voor scholen in de wijk; en jaarlijks een kinderkunsthier festival. Daarnaast heeft zich een sociaal netwerk gevormd omtrent Locatie Spatie (ateliers waarbij een aantal voorzieningen zijn opengesteld voor de wijk, waaronder een wekelijkse volkskeuken, de zeefdrukwerkplaats en het gemeenschappelijke kopieerapparaat) waarvan diverse bewoners gebruik maken. Met name met DAI (het Dutch Art Institute) worden goede contacten onderhouden.

SYB | Als residency voor jonge- en mid-career kunstenaars en curatoren faciliteert SYB ruimte voor experiment en expositie. Er ontstaan vele contacten via de projecten, het lokale is vaak onderwerp voor de projecten en leidt tot samenwerking met plaatselijke partijen. Lokale inbedding vindt tevens plaats via de bewoners die als vrijwilligers bij SYB betrokken zijn. Daarnaast worden incidenteel activiteiten georganiseerd die publiekstrekking zijn, zoals de triënnale van Beetsterzwaag en presentaties op *Art Rotterdam*.

Expodium | Voor de urban doe-tank Expodium vormt de stad een platform om op te opereren evenals een onderwerp. De nomadische praktijk wordt gevoed en ondersteund door een (internationaal) netwerk, en kent naar eigen zeggen drie 'werkingsgebieden', de kunstscène, de bewoners ter plekke, en het stedelijke beleidsniveau (vooral Ruimtelijke Ordening).

CONCLUDEREND

In alle gevallen is sprake van een stevige lokale inbedding. Het artistieke programma - de projecten van de *residents* en eventuele tentoonstellingen - geeft aanleiding voor het aangaan van lokale contacten, veelal binnen gerichte samenwerkingsverbanden. Daarnaast worden relaties aangegaan middels diverse afgeleide functies waaronder educatieve activiteiten, het faciliteren van extern programma, het voorzien in enige voorzieningen voor externen, het bieden van plek aan vrijwilligers, etc. De balans tussen de kern- en afgeleide activiteiten varieert per organisatie.

DE WAARDE VAN DE PLEK

Wat betekenen jullie voor de kunstscène, je directe omgeving, voor de stad en voor de toekomst van de stad? [11]

Hotel Maria Kapel | HMK bekleedt een belangrijke positie in de regio West-Friesland als enige instelling die kwalitatief hoogstaande, internationale, hedendaagse kunst produceert en presenteert. HMK is opgenomen in de cultuurnota van de Gemeente Hoorn 'Hoorn, haven voor creativiteit' en wordt genoemd als een instelling met 'een vitale culturele functie voor Hoorn'. Naast het lokale heeft HMK zeker ook een bovenlokale waarde: het is te zien als een buitenpost in de kunstecologie.

Motel Spatie | Motel en Lokatie Spatie ondersteunen kunstenaars (van plaatselijk jong talent tot gevestigde internationaal opererende kunstenaars) en introduceert hen in een internationaal netwerk. Naast de kunstprojecten biedt Spatie de directe omgeving enige voorzieningen. Als waarde wordt vooral de ontwikkeling van een nieuw model genoemd op basis van *Engaged Autonomy*: hedendaagse kunstproductie als laboratorium voor de samenleving; kunst als een continue proces van onderzoek en uitwisseling, met als onderliggende vraag: Van wie is de stad?

SYB stelt kunstenaars in staat om in de luwte van de kunstwereld een nieuwe stap te zetten in hun artistieke ontwikkeling. Binnen de kunstecologie staat SYB als enige plek van deze aard in de provincie Friesland voor talentontwikkeling in het 'middensegment'. Voor het dorp Beetsterzwaag is het waardevol dat er een plek is die experimenteel is, waar hedendaagse beeldende kunst aanleiding geeft tot ontmoetingen en publiek wordt gemaakt: want 'dat biedt ademruimte, de mogelijkheid om het bekende met andere ogen te bekijken en hangt direct samen met waarde van kunst voor de samenleving in meer algemene zin: de verruiming van het blikveld door kennis te maken met andere zienswijzen'. De focus op de geschiedenis en identiteit van de regio in veel van de projecten, levert soms ook innovatieve ideeën op die verder reiken dan de regio. Een voorbeeld is het internationale project *International Village Shop* dat de wereld rondreist en met kunstenaar Wapke Veenstra in Beetsterzwaag landde waar een nieuw en gewild streekproduct werd ontwikkeld samen met dorpsbewoners: *De Beestachtige Schat*. Dat zegt iets over de culturele productie op het platteland en leidde tevens tot een geheel nieuwe en sterk lokaal geënte invulling van het begrip (kunst)educatie.

Expodium's onbevangen benadering van de stedelijke problematiek stoelt op de opvatting dat iedereen mede-eigenaar van de stad is. De agenda van deze kunstzinnige praktijk komt voort uit de eigen artistieke en intellectuele fascinaties. In de projecten ter plekke, naar eigen zeggen 'proeftuinen voor DIY (do it yourself) stadsmakers in Utrecht', wordt gestuurd op waarden als geschiedenis en identiteit van het gebied. Omdat het drietal bovendien het vermogen heeft om andere verbanden te leggen (de *residents* bijvoorbeeld maar ook zichzelf weten het lokale met het internationale te verbinden) resulteert hun praktijk in 'andere' verhalen: "geen beleidsjargon maar eromheen spelen".

CONCLUDEREND

Al deze plekken zijn van grote waarde voor de 'kunstecologie', ze bieden ruimte aan de jongste generatie kunst en kunstenaars die in staat worden gesteld om te werken op hun eigen merites. Voortdurend wordt opnieuw uitgevonden wat kunst is - en kan zijn - evenals de manieren om het te tonen en te communiceren.

Aan alle vier is tevens waarde toe te schrijven voor hun directe omgeving buiten de artistieke kerntaak. in functionele (zie lokale inbedding) en meer algemene zin, bijvoorbeeld omdat ze de stad of het dorp aantrekkelijk maken als vestigingsplek van (andere) jonge creatieven. De praktijken van Spatie en Expodium zijn sterk naar buiten gericht, en introduceren in het discours over stedelijke herontwikkeling een onconventionele stem met praktijken die worden ingegeven door andere dan de gangbare waarden in dat proces. Hoewel dat speldenprikken genoemd kunnen worden is er in ieder geval sprake van enige resonantie in het denken over de stad en een mogelijke invulling van een civil society.

noot [11] in het kader van dit vooronderzoek hebben we ons beperkt tot het perspectief van de initiatiefnemers en betrokkenen - zie ook de verantwoording aan het einde van dit verslag.

DIALOOG

Zijn jullie in gesprek met de lokale bestuurders?

Hotel Maria Kapel heeft enkele goede contacten binnen het lokale bestuur. Hoewel HMK blij is met de huidige verstandhouding en deze als zeer productief ervaart, voelt de situatie soms precair en onzeker met betrekking op de toekomst.

Motel Spatie heeft een goede verstandhouding met de lokale bestuurder. Naast de financiële ondersteuning die het ontvangt leeft er behoefte aan erkenning van de grote hoeveelheid onbetaalde arbeid die in de projecten in het sociale domein wordt gestoken.

SYB heeft goede contacten in de gemeente en is daar blij mee. Er wordt positief samengewerkt. Omdat het een kleine gemeente betreft is een beperkt budget beschikbaar, SYB vraagt daarvoor aan op projectbasis.

Expodium | De projecten staan in het teken van een 'parallele structuur' om te spreken over stedelijke (her)ontwikkeling, los van de gangbare posities en officiële belangen. Expodium is uniek in het vinden van aansluiting buiten de kunst- en cultuur kaders. De beleidsmakers van Ruimtelijk Ordening omarmen de originele en internationale blik op de lokale ontwikkelingen en de verrassende verhalen die dat oplevert in kunst, spel en experiment.

CONCLUDEREND

Allen onderhouden regelmatige contacten met het lokale bestuur. Niet allemaal hebben ze het idee dat echt gezien en gewaardeerd wordt wat ze doen.

MIDDELEN

Speelt lokaal geld een rol in het realiseren van jullie kernactiviteit?

Hotel Maria Kapel ontvangt lokale financiële ondersteuning, ongeveer een-achtste deel van de totale begroting. De instelling steunt op veel onbetaald werk. Onlangs werd landelijke ondersteuning verleend door het Mondriaan Fonds (40% van de begroting voor een looptijd van een jaar). Het resterende budget moet voortdurend elders geworven worden en dat wordt ervaren als een zware belasting voor de kleine organisatie.

De activiteiten van Spatie worden mogelijk gemaakt door een mix van lokale financiering, zelforganisatie en vrijwilligerswerk. Motel Spatie werd, als nieuwkomer in het bestel van kleine instellingen als eerste Arnhemse beeldende kunstinstelling voor vier jaar gefinancierd voor de periode 2015-2018. De stad ondersteunt uitsluitend de hedendaagse kunstproductie in Arnhem en niet de projecten in het sociale domein. Die worden vooralsnog gefinancierd door Stichting DOEN. In het verleden werden ook kleine projectsubsidies aangevraagd, echter dit is te tijdrovend om voort te zetten. De huisvesting van Spatie wordt gesponsord door Wereldhaven vastgoed b.v, met een opzegtermijn van drie maanden. Het voortbestaan van Motel Spatie is hiermee zeer precair.

SYB | Het jaarprogramma van SYB wordt al jarenlang ondersteund door het Mondriaan Fonds, dat onlangs weer voor twee jaar ondersteuning heeft toegezegd in het kader van het Meerjaren programma. Het ontvangt lokaal geld op projectbasis en doet daarnaast voortdurend per project aanvragen bij particuliere fondsen en sponsors.

Expodium | De gemeentelijke dienst Ruimtelijke Ordening financiert op projectbasis de publicaties over 'toegepast urbanisme'.

CONCLUDEREND

Alle initiatieven ontvangen financiële bijdragen uit lokale fondsen; twee van hen ontvangen geld op structurele basis, hoewel dat slechts gedeeltelijk de begroting dekt. Allemaal verkeren ze financieel in een precare positie, hoewel twee van de vier onlangs verlichting en erkenning vonden met een toezegging van het landelijke Mondriaan Fonds.

VOORWAARDEN

Zijn de voorwaarden van subsidiegevers (ten aanzien van publieksaantallen en eigen inkomsten) en eventuele andere geldschieters van invloed op jullie programma?

CONCLUDEREND

De antwoorden op deze vraag lopen uiteen van een resolute weigering om te willen voldoen aan externe voorwaarden, tot erkenning van de invloed van voorwaarden die bijvoorbeeld heeft geleid tot het meer openbaar maken van de processen; meer aandacht besteden aan educatie en cross-disciplinair werken. Dergelijke voorwaarden worden niet per definitie als negatief ervaren zolang de artistieke kernactiviteit blijft gevrijwaard. Men is ontvankelijk voor (meer of sterker uitgedragen) educatie en communicatie.

Een bijzonder voorbeeld hier is de organisatie van de netwerkdag Platform Noordenaars dat in het teken staat van het actief uitdragen van de waarde van kunst en het ontwikkelen van contacten buiten de eigen (kunst)kring. : Noordenaars is een recentelijk opgericht platform voor presentatie-instellingen in Noord-Nederland (Friesland, Groningen en Drenthe) dat werd geïnitieerd door Kunsthuis SYB.

DE TOEKOMST

Uit recent onderzoek in het buitenland blijkt dat veel kleine kunstenaarsorganisaties en residencyplekken behoefte hebben aan een proces van professionalisering maar niet willen institutionaliseren: er leeft weerstand tegen het zich moeten aanpassen aan reeds bestaande (organisatie- en presentatie) modellen en (verzakelijke) werkwijzen [12]. Hoe ligt dat voor jullie?

HMK is redelijk geïnstitutionaliseerd en zou graag op die weg verder willen. Omdat de financiële situatie per jaar verandert echter, blijft denken en plannen op de langere termijn lastig. Dat is niet bevorderend voor echt professionaliseren.

Motel Spatie ambieert groei als netwerkorganisatie. Op het moment staat de projectruimte in het teken van *What can be done (facing a post-capitalistic society and the rise of global social-nationalism)*: een bezinning op de ervaringen van het afgelopen jaar, en de toekomstige praktijk in relatie tot de missie. Spatie houdt zich verre van bestaande modellen en verzakelijke werkwijzen.

Expodium heeft zichzelf bewust gedeïnstitutionaliseerd, het drietal wil geen energie meer steken in continueren van een vaste plek. Zij kozen bewust voor een nomadisch flexibel model.

SYB professionaliseert zo veel mogelijk ter ondersteuning van het specifiek eigen model.

CONCLUDEREND

Alle vier de organisaties bevinden zich in een financieel precaire situatie. Grote structurele onzekerheid gaat samen met vastbeslotenheid ten aanzien van de eigen modellen (in ontwikkeling). Institutionaliseren naar reeds bestaande modellen is geen optie. Ambities voor het professionaliseren van de 'bedrijfsvoering' leven wel degelijk maar blijven noodgedwongen op een laag pitje: men is nauwelijks in staat om te plannen op langere termijn door de afhankelijkheid van projectsubsidies.

[12] Voor het 'post-institutionaliseren-scenario' zie *Artists Run Europe. Practice / Projects / Spaces* Gavin Murphy, Marc Cullen (ed.), Onomatopée #127, 2016, p.147-148.

Conclusies & aanbevelingen vervolgonderzoek

Alle vier de organisaties zijn van betekenis op alle vier de 'werkingsgebieden' waarop ze zijn bevestigd; op verschillende manieren en in verschillende mate.

KUNSTECOLOGIE | Voorafgaand aan dit onderzoek waren wij in de vooronderstelling dat deze plekken belangrijk zijn voor de kunstecologie. Echter, het vooronderzoek bevestigt nu ook onze vooronderstelling. Binnen het geheel bieden zij ondersteuning aan jong creatief talent en nog niet gevestigde namen. Het zijn 'leerplekken' voor kunstenaars en tentoonstellers, ze hebben een laboratoriumfunctie en brengen netwerken bij elkaar. Ze breken vaak de gangbare hiërarchische structuren van de kunstwereld open met nieuwe modellen van productie, presentatie, etc. Onze bevindingen bevestigen dat nog.

Aan de 'voortdurende herdefiniëring van wat kunst is' die op deze plekken plaatsvindt, zouden wij nog toe willen voegen dat juist deze laag van het grotere geheel, zicht biedt op actuele veranderingen in de kunstenaarspraktijk. Juist binnen dit niet institutionele kader krijgt het huidige maakproces in de beeldende kunst de ruimte en worden de voorwaarden waaronder dat plaatsvindt en de veranderingen waaraan het onderhevig is, zichtbaar.

DIRECTE OMGEVING | In dit vooronderzoek ligt de nadruk op de aanwezigheid van residencies: het (langere) verblijf van kunstenaars ter plekke en effecten daarvan. Voor hun directe omgeving bieden deze plekken een laagdrempelige kennismaking en omgang met kunst. In residencies worden andere relaties met het (lokale) publiek aangegaan, die worden veelal ingegeven door de plek als onderwerp en krijgen vorm in uiteenlopende manieren van deelname. Ook *public programs* en alle andere soorten openbare lezingen en presentaties dragen bij aan ontmoetingen. Residencies brengen netwerken van kunstenaars en een internationale oriëntatie met zich mee. Het lokale faciliteert in dat geval het internationale, dat andersoortige ideeën met zich meebrengt.

Zoals gezegd werden SYB en HMK onlangs gehonoreerd binnen de regeling van het landelijke Mondriaan Fonds voor Presentatie instellingen. De adviseurs van het Mondriaanfonds waren aangenaam verrast door de maatschappelijke oriëntatie die veel van de presentatie-instellingen in hun plannen tentoonspreiden. We citeren: 'Die oriëntatie uit zich in de keuze voor programmaonderdelen, maar ook in bijzondere samenwerkingspartners en extra inspanningen om nieuw en divers publiek aan zich te binden. De commissie meent dat deze ontwikkeling essentieel is voor de maatschappelijke inbedding en de publieke waardering voor presentatie-instellingen' [13].

Daarnaast is er in alle gevallen sprake van diverse afgeleide activiteiten en functies, waarvan voorbeelden per case werden aangegeven.

DE STAD ALS GEHEEL | De internationale netwerken die ontstaan rondom residencies en de actieve uitwisseling van (andersoortige) ideeën, zijn in potentie voedend voor een innovatief klimaat, dat de stad als geheel ten goede komt. Levendigheid, uitwisseling en (een voedingsbodem voor) innovatie maken een omgeving aantrekkelijk voor de jonge (creatieve) generatie om zich te vestigen.

Aanvullend onderzoek op dit vlak zou mogelijk een versterking van de positie van deze kwetsbare organisaties kunnen opleveren. In de literatuur worden wel verbanden gelegd tussen een dergelijke stedelijke omgeving en economische en politieke innovatie [14]. In het verlengde van een kritische bespreking van de *Creative City* (of beter, de invulling die het concept in de praktijk heeft gekregen: kort gezegd het aantrekken van groepen van buitenaf met een aantrekkelijk aanbod aan kunst en cultuur) stelt hoogleraar Arnold Reyndorp daar een daadwerkelijk innovatieve stad tegenover [15]. Het voert hier te ver om daar dieper op in te gaan maar de crux is een verlegging van de consumptie naar de productie van kunst en cultuur. Het is niet de consumptie van kunst (museumbezoek) maar het bieden van ruimte aan artistieke productie ervan, dat een innovatief klimaat creëert.

CIVIL SOCIETY | De manier waarop Expodium een bijdrage levert aan processen van stedelijke (her)ontwikkeling in Utrecht, biedt een aansprekend voorbeeld van invulling geven aan een civil society, dat meer behelst dan het (onbetaald) uitbesteden van taken aan burgers door de overheid, veelal uit bezuinigingsoverwegingen. Vooral de praktijk van Expodium - en op een andere manier ook die van Motel Spatie - biedt een voorbeeld van een onorthodoxe manier van mee praten (op beleidsniveau), op eigen initiatief en uit onverwachte hoek. Het resultaat is een verrijking van het kritisch denken omtrent het onderwerp met de potentie om het democratische proces te verbeteren. Ook hier is grond voor **aanvullend onderzoek**. De informele, buiten-institutionele praktijken spelen met tactische strategieën in op maatschappelijke debat en processen. Als informele denktanks bieden zij een interessant handelings-model met democratische waarde door de andere manier van 'inspraak' waarin ze voorzien.

MET ALS KANTTEKENINGEN ....

Uit voorgaand onderzoek was gebleken dat de betreffende kleine kunstorganisaties geen of onvoldoende aansluiting vinden bij lokale financiering. De vraag die Maaïke Lauwaert voorlegde - of een landelijke regeling voor deze initiatieven met hun bovenlokale waarde wellicht kansrijker is - werd gedurende de looptijd van ons onderzoek positief beantwoord met de toekenning van landelijk geld aan twee van de onderzochte initiatieven, die daarmee niet alleen financiële armslag maar ook een prestigieuze bevestiging van hun kwaliteit ten deel viel. Niettemin ontvangen alle organisaties in dit onderzoek bescheiden lokale financiële ondersteuning op basis van hun artistieke programma's.

Onze vraag was of er aanleidingen en mogelijkheden zijn om lokale steun te verwerven op basis van waarde en functies anders dan die voortkomend uit de artistieke kernactiviteit. Die afgeleide effecten en functies zijn er - ontmoeting, educatie, discours - en zijn divers zoals de organisaties zelf. Echter, de geïnterviewden zelf geven aan terughoudend te zijn met het inzetten van deze afgeleide activiteiten en waarden als sociaal verbindend, het democratisch vermogen scherp, etc.) ter legitimering van subsidie. Redenen daarvoor zijn enerzijds dat onder hen een sterke drive leeft om gewaardeerd en ondersteund te worden op grond van het artistieke experiment dat zij mogelijk maken. Anderzijds voorziet men dat juist die afgeleide functies vervolgens als voorwaarde gesteld kunnen worden voor het verkrijgen van subsidie, terwijl men al moeite genoeg heeft om de kernfunctie naar behoren uit te voeren. Afgeleide effecten mogen niet voorgaan op de kernfunctie, want het inleveren van onafhankelijkheid en speelbal worden van politieke beleidslijnen in ruil voor financiële ondersteuning, zou een ongewenste en vooral onproductieve uitkomst zijn. Wel leeft er ontvankelijkheid voor het sterker in de wereld zetten van de kernactiviteit, genoemd werden het openbaar maken van processen, educatie en cross-disciplinair werken.

Ten aanzien van subsidiering in meer algemene zin brachten vrijwel alle respondenten aan de orde dat de bestaande kunstfinanciering (te) behoudend is. De kern van deze organisaties is dat zij experimenteren rondom het gangbare om te kunnen voorzien in wat nodig voor de productie en vertoning van jonge en minder gangbare praktijken. Dat levert experiment en innovatie op dat slechts kan voortkomen uit het volgen van de eigen koers. De aan subsidie gestelde voorwaarden echter duwen veelal in de richting van bestaande modellen. En hoewel daar op landelijk niveau rekenschap van is ontstaan, speelt dat lokaal wel degelijk, en wordt op dat (bestuurlijk politieke) niveau tevens de dreiging van instrumentalisering ervaren, het ingezet worden voor doelen van geldschietters die anders zijn dan de eigen doelstellingen.

[13] <https://www.mondriaanfonds.nl/2016/11/23/twaalf-presentatie-instellingen-ontvangen-bijdrage-mondriaan-fonds/>

[14] Zie: Arnold Reijndorp, 'Cultural Generators', in: Philipp Oswalt, Klaus Overmeyer, Philipp Misselwitz, Urban Catalysts. The Power of Temporary Use, DOM publishers,

Berlijn 2013, p.132-137, 2013. Arnold Reijndorp bekleedt aan de Universiteit van Amsterdam de speciale leerstoel Sociaal economische en ruimtelijke ontwikkelingen van nieuwe stedelijke gebieden

[15] Zie: Mariska van den Berg, 'Stedelingen veranderen de stad. Over nieuwe collectieven, publiek domein en transitie, Trancity|Valiz, 2013, p. 20 [Hoe de stad wordt ontwikkeld].

Samenvatting

De vraag was of er aanleidingen en mogelijkheden zijn voor kleine kunstenaarsorganisaties met een *artist-in-residence* programma in kleine en middelgrote steden in Nederland om lokale steun te verwerven op basis van waarde en functies anders dan die voortkomend uit de artistieke kernactiviteit. Onze bevindingen zijn de volgende:

Die afgeleide functies en waarden zijn er, ze zijn overtuigend en divers zoals de organisaties zelf (ontmoeting, educatie, discours).

Echter, de geïnterviewden zelf geven aan terughoudend te zijn met het inzetten van dergelijke afgeleide activiteiten en waarden om subsidie te verkrijgen, omdat die mogelijk tot voorwaarde gemaakt worden voor ieder vorm van subsidie terwijl men de kerntaak al nauwelijks naar behoren kan uitvoeren.

Onder de respondenten bestaat geen draagvlak om argumenten ter verkrijging van (meer) lokale steun te zoeken in de afgeleide functies en waarde van hun organisaties.

Mogelijkheden zouden echter kunnen liggen op het vlak van wat abstractere afgeleiden zoals een innovatief stedelijk klimaat of het discours omtrent stedelijke herontwikkeling en de civil society. Verder onderzoek zou licht kunnen werpen op de bijdragen van deze plekken aan een innovatief stedelijk klimaat; de resonantie van deze informele denktanks in het discours en de potentie van voorgestelde handelingsmodellen en nieuwe vormen van 'inspraak'. Dergelijke bijdragen komen immers direct voort uit de artistieke kernfunctie.

Verantwoording

Onderliggend onderzoek is een kwalitatief onderzoek, bestaande uit literatuuronderzoek en vier diepte-interviews.

Het betreft een vooronderzoek. Met een analyse van vier casestudies hebben we de hun impact op de directe omgeving en de voorwaarden waaronder dialoog en samenwerking kunnen plaatsvinden onderzocht. Onze inzet was om zicht te bieden op de (potentiele) waarde van deze kleine plekken, evenals een richting aan te geven hoe en waarmee deze kunstenaarsorganisaties geholpen zouden zijn.

Binnen de gelimiteerde tijd en middelen van dit vooronderzoek hebben we ons beperkt tot de waarden die deze organisaties aan zichzelf toe schrijven. Die vraag zou in **vervolgonderzoek** ook aan derden moeten worden voorgelegd om tot een gewogen oordeel te kunnen komen.

Bronnen

Initiatieven. Onderzoek naar het Nederlandse initiatief in de beeldende kunst
Maaïke Lauwaert in opdracht van het Mondriaan Fonds, 2014

Size Matters. Een verkenning van de onmisbaarheid van kleine kunstinstellingen
Maaïke Lauwaert, http://www.bamart.be/files/BK_veldanalyse_sizematters.pdf, 2011

Artists Run Europe. Practice / Projects / Spaces
Gavin Murphy, Marc Cullen (ed.), Onomatopoe #127, 2016

Kunsthuis SYB
Interview met Maritt Serena Kuipers, artistiek leider
www.kunsthuis-syb.nl

Hotel Maria Kapel
Interview met Irene de Craen, artistiek directeur
www.hotelmariakapel.nl

Expodium
Interview met Friso Wiersum, medeoprichter, kunstenaar en curator
www.expodium.nl

Motel Spatie
Interview met Claudia Schouten, oprichter en curator
<http://www.motelspatie.nl>